

A KÖNYV KIALAKULÁSA, HASZNÁLATA, GYŰJTÉSE, TERJESZTÉSE

Vizkelety András

az MTA rendes tagja, professor emeritus
vizkelet@oszk.hu

A megszerzett ismereteknek szóban vagy írásban való hagyományozása, a következő nemzedékekhez való továbbjuttatása, nem csupán filológiai kérdés; hozzá tartozik életünkhöz, az emberi lét, a humanitás velejárója.

Rövid előadásomban arról lesz szó, hogy a középkorban, azokban a századokban, amikor a mai Európa örökségét jelentő társadalmi, állami struktúrák elkezdtek kialakulni, még csak *in statu nascendi* voltak, tehát ekkor, e kezdeti stádiumban, hogyan jelentkeztek, fogalmazódtak meg, majd intézményesültek azok a törekvések, amelyek az írott hagyomány, a tudomány és irodalom kontinuitását, gyűjtését, továbbítását, hozzáférhetőségét akarták biztosítani, amelyre századunkban a digitalizálás által új lehetőségek nyíltak. Ezt a folyamatot természetesen nem kísérhetjük végig, csak a folyamat sarkalatos pontjait, egy-két jellemző példát tudok bemutatni.

A görög-római antikvitásban kialakult a könyvnek, az akkor tekercs alakú könyvnek előállítására, másolására, őrzésére, terjesztésére (ajándékozás, kölcsönzés, árusítás által) egy működő rendszer. A Nyugat-Római Birodalomban nemcsak az értelmiségi és politikai elit képviselői létesítettek magán- és többékevésbé nyilvános könyvtárakat, hanem a császárok, kezdve Augustustól Alexander

Severusig célzottan nyilvános könyvtárakat építettek, Konstantinus császár idejében, amikor a kereszténység államvallássá lett, Róma kerületeinek (az ún. *régióknak*) leírásában huszonnyolc nyilvános könyvtárról történik említés (bár a régészet ezekből csupán tízet tudott topográfiailag azonosítani). Mindez azonban az antik állami, társadalmi struktúrák elpusztulásával együtt elsorvadt, majd eltűnt, bizonyos elemei azonban új formákat öltve továbbéltek a középkorban.

Az alapvető különbség, a cél, a gyűjtőkör, a könyvállomány tekintetében ekkor az volt, hogy az ókori nyilvános könyvtárak, főleg, ha azok állami alapításúak voltak, az írásbeliség teljes, profán volumenjét gyűjtötték, a könyvállomány a politikai, tudományos (jogi, filozófiai stb.) és szépirodalmi érdeklődést szolgálta. A középkori könyvtárak egyházi létesítmények lévén, kolostorok, káptalanok kezében voltak, az általuk gyűjtött könyvek, immár többségükben kódexek, elsősorban azt tartalmazták, ami a teológia, főleg a szentírástudomány és az erkölcsstan tanulmányozásához, valamint a liturgikus kultusz gyakorlásához szükséges volt. Tartalmazták még az átmeneti korban, az ókor utolsó évszázadaiban tevékenykedő, az antik rétori műveltség birtokában lévő korai egyházatyák (Jero-

mos, Ágoston) műveit is, valamint a görög egyházatyák (például Origenes) egyes munkáit latin fordításban. Ahol oktatás is folyt, ott megvoltak az *artes liberales* körébe tartozó könyvek is.

Nagy Theoderich (451–426) uralkodása az antik világ utolsó nagy lélegzétvételét jelentette, halálával a kontinuitás elakadt ugyan, de mégis a püspökségek és kolostorok voltak az antik műveltség menedékhelyei. Rendkívül sok függött a könyvtárt működtető egyházi intézmény elöljárójának műveltségétől, érdeklődésétől. A 485 körül született Cassiodorus, egykor Theoderich kancellárja, aki a császár megbízásából írta meg a gótok történetét, a császár halála után bekövetkezett hatalmi harcok idején, a birodalom szétesésének tüneteit látván, 540-ben megvált állami hivatalától, és – anélkül, hogy maga szerzetes lett volna –, Kalabriában, saját birtokán, *Vivarium* néven kolostort alapított, mert nem látott más intézményt, amely alkalmas lehetett a tudomány megőrzésre és hagyományozására. A kolostor tagjait szellemi munkára kötelezte, amelynek feltétele a könyvtár kiépítése volt. Az antik világ könyvkereskedelmi hálózata már szétesett, ezért szerzetesei elsődleges feladatául a könyvmásolást tette. Ő maga fáradhatatlan volt a mintapéldányok, főleg a grammatikai irodalom felhajtása terén, kellett legyen ezeket Hispániából vagy Észak-Afrikából megszerezni. *Institutiones* című munkájában pontosan előírta a kolostor tagjainak tudománymentési feladatait. Ezek nem csak mechanikus másolásból álltak, de szövegfilológiai tevékenység végzését is előírták. A másolás, mégpedig kifejezetten jól olvasható írással történő másolás a kolostor minden tagjának feladata volt, a másolatok szövegkritikai gondozását az emendátorok végezték, ők látták el a szöveget az értelemnek

megfelelő interpunkciós jelekkel is. Cassiodorus fáradhatatlan volt az irányításban: kilencvenhárom éves volt, amikor *De orthographia* című művét írta, mert fontosnak tartotta, hogy másolói egységesen korrekt szöveget rögzítsenek. Gondot kellett fordítani arra is, hogy a rokon szövegek egy kódexbe kerüljenek, a megértés, áttekinthetőség érdekében előírta a szöveg fejezetekkel való tagolását.

A *Vivarium* üstökös volt, Cassiodorus halálával kihunytt; hogy hova került egyedülálló könyvtára, nem sikerült kideríteni. Rómába, a lateráni könyvtárba mindenesetre eljutottak belőle kötetek, jelentős Vergiliuskéziratok talán Bobbióba is, Észak-Itália legnevezetesebb kolostori könyvtárába.

Bobbiót 614-ben alapította Agilulf langobard király pártfogásával az Írországból a kontinensre téríteni átjött Kolumbán. Gondoskodott könyvtár létesítéséről, hiszen szerzetesei számára előírta a napi olvasást. A korai scriptorium tevékenységéről tanúskodik a huszonhét bobbioi palimpszeszt-kódex, ami persze annyit is jelentett, hogy a keresztény szövegeket az eltávolított profán-antik szövegek helyére írták a pergamenre. A könyvtár a következő apátok ideje alatt, a 9. században élhette virágkorát, ebből az időből fennmaradt katalógusa 666 kódexet sorol fel. A 10. században aztán már Monte Cassino vette át Itáliában az elsőbbséget.

Ekkorra már az Alpoktól északra is jelentős könyvtárral, hatékonyan működő könyvmásoló műhelyekkel rendelkező kolostorok láncolata alakult ki: Cluny, Fulda, Sankt Gallen, Reichenau. Ezekben is nagy egyéniségek, apátok, iskolamesterek gondoskodtak az írásbeliség ápolásáról, másoltatásról, új művek kezdeményezéséről: például Fuldában Rhabanus Maurus, Sankt Gallenben a két Notker (*Balbulus* és *Labeo*). Nagy Károlynak

egész Európából összegyűjtött tanácsadói segítségével bevezetett művelődéspolitikai intézkedései nagyban kiterjesztették az írásbeliség elterjedését az egész Karoling Birodalomban. A kéziratok ajánlásaiban, prológu-saiban megnevezett személyek már valami-féle irodalmi élet kialakulását jelzik: a műveket megküldik egymásnak, a címzettek reagálnak a küldeményekre. Az íráskép a karoling minuszcula bevezetésével egységesül, általánossá válik Európában egészen a humanista nyomtatványokig. Károly írásos rendelkezésekkel (*capitulare*) kormányoz, ezeket a kormányzati szerveknek olvasniuk, értelmezniük kell.

Ami a kolostori könyvtárak használatát illeti, úgy arra a szerzetesi szabályzatokban találunk utalásokat. Benedek regulája előírja, hogy a nagyböjt kezdetén minden szerzetes egy könyvet kapjon olvasásra a könyvtárból. Erről jegyzék készült. A cluny-i kolostorból való egy 1042 körül keletkezett jegyzék, amelyben hatvanegy szerzetes neve szerepel ugyanannyi olvasásra kiadott kódexszel. A szerzők között szerepel Josephus Flavius, Isidorus, Beda Venerabilis, de Livius is. Augustinus és Isidorus regulája már napi könyvkölcsönzést ír elő. Mindezt, de a scriptorium működtetéséért is a könyvtáros páter volt a felelős, az ő kötelessége volt a könyvjegyzék készítése is. Hrabanus Maurusnak (780 körül – 856) a fuldai könyvtárhoz, Gerloh-hoz intézett verssorai, melyek állítólag a kolostor könyvtártermének ajtaja fölött álltak, tanúsítják a könyvtár és a könyvtáros páter tekintélyét a kolostori közösségben: *Dicere quid possum de magna laude librorum / Quos sub clave tenes, frater amate, tua?* (Hogy dicsérhetném könyvtárad nagy sokaságát, / Melyet, kedves testvér, kulcsod hatalma zár?). A 'zárttság' később kezdett oldódni: A párizsi ágostonos kanonokok

Szent Viktor kolostorának első apátja alatt megszerkesztett *Antiquae consuetudines* pontosan rögzíti a könyvtáros feladatait, ezek között szerepel a leggyakrabban használt irodalomból egy „szabadpolcos” használati könyvtár összeállítása is. A kolostori és káptalani iskolákban az ajánlott szerzők neveit, néha műveit is több egykorú forrás sorolja fel. A 12. század első felében Konrad von Hirsau huszonegy szerzőt nevez meg ilyen iskolai ajánlásban, közöttük van Donatus, Cato, Aesopus, Avianus, Cicero, Sallustius, Ovidius, Horatius, Vergilius. Másutt a lista bővebb, tartalmazza Sidoniust, Aquitanust, a szatirikusokat: Persiust és Juvenalist is.

Mindez a kolostor falain belül történt, amit a monasztikus szerzetesek nem hagyhattak el. Intézményes kölcsönzés természetesen nem volt, de arra tudunk példát, hogy kolostorok kisegítették egymást kódexek ideiglenes átengedésével tanulmányozás vagy másolás céljából. A korai középkortól kezdve tudunk olyanról, hogy a kolostorok tájékozódtak egymás könyvvállományáról. A regensburgi Sankt Emmeran bencés kolostor apátja 1347-ben jegyzéket készíttetett a város négy másik kolostorának könyvtáráról, a jegyzék fennmaradt a müncheni Bayerische Staatsbibliothek állományában (clm 14.397). Jelentős változást e téren a koldulórendek hoztak, elsősorban a domonkos rend, amely szintén az Ágoston-regulát fogadta el, de, minthogy előírta a tudományos képzést, a szerzetesek saját használatukra beszerezhettek maguknak könyveket. Humbertus Romanus egyetemese rendfőnök a 13. század közepe táján huszonnyolc művet sorol fel, melyekkel minden háznak rendelkeznie kellett.

A női rendek a legrégebb időtől kezdve fontos szerepet vállaltak az európai írásbeliség kialakulása és terjesztése terén. Már a 6. század

első felében Szent Bonifác az arles-i női kolostor apátnőjének címezve küldte el a számára szükséges könyvek jegyzékét. A 12–13. századi női misztika képviselői, a bingeni Hildegard, a magdeburgi és a hackeborni Mechthild, a helftai Gertrud nemcsak látomásait rögzítették írásba, de kolostoraikban széles körű könyvmásolói tevékenység folyt. A középkor utolsó századaiban a szerzetesnőknek nagy szerepük volt az anyanyelvi írásbeliség keletkezésében és terjesztésében is. A nürnbergi Szent Katalin kolostor korszakunk végén, a 15. században a legnagyobb német nyelvű könyvgyűjteménnyel rendelkezett. A 15–16. századi magyar nyelvű kódexirodalom léte nagyrészt szerzetesnőknek köszönhető. Említsük meg közülük is legalább Ráskay Leát és Sövényházi Mártát.

A laikus elit képviselői a középkori írásbeliség keletkezésében, terjesztésében elsősorban mint mecénások szereztek érdemeket. Nemcsak a képzőművészeti alkotások, de az értékes kódexek sem jöhettek létre megbízók, mecénások nélkül. A királyok, főurak, főpapok az antik hagyományokat követve tudták, hogy kódexek is szolgálhatják a fejedelmi reprezentációt. Nem csak a gazdagon aranyozott, miniatúrákkal díszített liturgikus kódexek, mint Oroszlán Heinrich evangéliumos könyve, vagy Kálmáncsehi Domokos Breviáriuma. A már említett Nagy Theoderich a gótok történetét íratta meg, a „jó emlékezetű Béla király” a magyarokét. Reprezentációs fejedelmi könyvtárak létrehozása majd a reneszánsz idején ölt hatalmas méreteket, gondoljunk a Corvinára. Német, francia fejedelmek, főpapok a népnyelvi lovagi irodalom pártfogói is voltak. Ennek Magyarország nincsnek nyomai.

Felbecsülhetetlen az a hatás, amelyet az egyetemek az európai írásbeli műveltség fej-

lődésére gyakoroltak. Az előadott anyag leiratait, a *reportata*-kat másoltatták. A hallgatóknak a szükséges irodalommal, a tankönyvekkel való ellátása a *stationarius*-ok kinevezésével intézményesült. Az egyetem rektora nevezi ki őket, az egyetem tisztviselőinek számítanak, fizetést és lakást kapnak, feladatul, hogy rendelkezzenek a hallgatók és professzorok számára szükséges könyvekkel. Ez rendszeres kölcsönzést is jelentett kölcsönzési díj ellenében. A *stationarius*-oknak gondoskodniuk kellett, hogy a megfelelő művekből elegendő példány álljon a hallgatók rendelkezésére. A másolatás és a kölcsönzés peciánként, könyvbe befűzhető dupla laponként történt. A bolognai egyetem 1289-ben kiadott határozatai intézkedtek a *stationarius*-ok feladatairól, akik a peciákat megszabott illetékért adhatták kölcsön. Ezeket a hallgatók lemásolhatták maguknak, az elveszített peciáért büntetést fizettek. Szabad könyvkereskedelemtől azonban még az egyetemen belül sokáig nem volt szó, erről a megrendelésre dolgozó városi könyvmásolók gondoskodtak. Milánóban a 14. század közepén negyven professzionális könyvmásoló dolgozott. A scriptorokat, korrektorokat, illuminátorokat foglalkoztató firenzei könyvmásolóipar a reneszánsz korban, a Mediciek alatt érte el virágkorát, tudjuk, Mátyás király is foglalkoztatta őket.

Az olasz egyetemek statútumai a városon kívüli kölcsönzést általában nem engedélyezték. Ha egy volt hallgató tanulmányai végeztével könyvet akart kivinni a városból, ahhoz külön engedélyt kellett kérnie. Szabadabb volt a könyvforgalom Párizsban, itt az 1275-ös statútumok megtiltják a könyvek árának indokolatlan emelését, és egyértelműen könyvkereskedésről és szabott áron való kölcsönzésről beszélnek. 1292-ben előírják, hogy a

kereskedők, a *librarius*-ok jegyzéket függesz-
senek ki a náluk kölcsönözhető, illetve
megvásárolható könyvekről, valamint azt is
előírják, hogy elsősorban azokról a könyvek-
ről készüljön kellő számú másolat, melyek az
oktatáshoz szükségesek. Egy 1303-ból való
árjegyzék ötvenkét tételt sorol fel, többségük-
ben teológiai és jogi műveket. Klasszikus
római irodalom nem szerepel a jegyzékben.
A párizsi egyetem mellett tett alapítványok
jelentős könyvtárakkal rendelkeztek, Robert
Sorbonne alapítványát 170 adakozó szaporí-

totta. 1290-ben 1017, 1338-ban 1722 kódexet
ölelt fel a gyűjtemény.

A példák felsorolását hosszasan lehetne
folytatni. Végezetül csak egy tanulságot szűr-
nék le az előadottakból: A könyvek keletke-
zése, olvasása, terjesztése mindig az oktatástól
kapott impulzusokat. Remélhetőleg ez a
kölcsönhatás továbbra is megmarad.

Kulcsszavak: *könyvkuhátra az antikvitásban,
antik műveltség továbbélése, könyvtárak a közép-
korban, egyetemek szerepe a könyvterjesztésben*

IRODALOM

Cassiodorus Flavius Magnus Antonius (1961¹): *Institutiones divinarum et saecularium litterarum*. (ed. Roger Aubrey Baskerville Mynors) University Press, Oxford

Chris, Carl – Kern, Anton (1955²): Das Mittelalter. In: Fritz Milkau – Georg Leyh: *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*. III/1. Harrassowitz, Wiesbaden, 245–498.

Curtius, Ernst Robert (1993³): Die Schulauforen. In: Curtius, Ernst Robert: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Franke, Tübingen–Basel, 58–64.

Destrez, Jeane (1935): *La pecia dans les manuscrits universitaires du XIe et du XIVe siècle*. J. Vautrain, Paris

Hajnal István (1954): *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Academia Scientiarum Hungarica, Budapest

Kirchhoff, Albrecht (1853⁴): *Die Handschriftenhändler des Mittelalters*. Kirchhoff, Leipzig • http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs3/object/display/bsb10800364_00001.html

Manitius, Max (1935): *Handschriften antiker Autoren in mittelalterlichen Bibliothekskatalogen*. Harrassowitz, Leipzig

Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz (1969–1971), I–III. + Ergänzungsband. Hrsg. von der Königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften in München, Böhlau, Wien–Köln–Graz

Plattner, Samuel Ball – Ashby, Thomas (1929): *A Topographical Dictionary of Ancient Rom*. Humphrey Milford–Oxford University Press, London • <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0054>

